

ČLOVĚK V RANÉM NOVOVĚKU

I. POJEM „SOCIÁLNÍ DISCIPLINACE“

Rozvoj státu, počátky kapitalismu a probíhající církevní reforma měly v 16.–18. století velký vliv na formování moderního člověka. Došlo mj. k utvoření nového mravního kódu, a to na základě norem, které vyžadovaly po poddaných racionálnější jednání a disciplínu. V procesu, který německý sociolog Norbert Elias pojmenoval jako vznik „civilizované společnosti“ (*O procesu civilizace*, orig. 1939, česky 2007), měl být poddaný nucen k potlačování spontaneity prostřednictvím tzv. „sociální disciplinace“. Tento termín zahrnuje především donucovací úsilí státu o proměnu chování poddaných za účelem ochrany společnosti; jinými slovy se jednalo o vytvoření systému norem, které by nahradily svébytnou morálku doposud autonomních (hlavně venkovských) komunit. Historikové psali o řadě oblastí této kontroly: od trestněprávní problematiky (kriminalizace sexuálních a náboženských deliktů, čarodějnické procesy), přes náboženskou reformu (vytváření konfesijních kultur a dohled nad pravověrností) až po otázky správného chování a oblékání.

Literatura:

Bůžek, Václav a kol.: *Společnost českých zemí v raném novověku: struktury, identity, konflikty*. Praha 2010.

Jednou z důležitých oblastí *sociální disciplinace* se stal mravně-společenský kód jednotlivých sociálních vrstev. To znamenalo mj. dodržování určitých zásad správného chování, oblékání a vystupování na veřejnosti, které měly odpovídat postavení daného jedince ve společnosti. Nejvýrazněji se to dotklo šlechty: původně nepsaná pravidla chování začala být „kodifikována“ v příručkách pro dvorskou společnost. Dva nejznámější spisy tohoto typu, *Il Cortegiano* Baldasara Castiglioneho (1528) a *De civilitate morum Puerilium* Erasma Rotterdamského (1530) se staly v Evropě všeobecně užívanými pomůckami při výchově šlechtických mladíků 16. a 17. století.

Přísným pravidlům kánonu podléhalo oblékání, postoje, způsob konverzace nebo určitá gesta, která se nejlépe projevovala při nejrůznějších obřadech a slavnostech. Sociální příslušnost se mohla vyjevit při jednání sněmů, soudů, při hostinách, v hostinci či v kostele, při oslovení atd. Při porušení zásad správného kánonu následoval trest či konflikt (např. soudní jednání).

Ke studiu: Viz text P. Burka o gestu v renesanční Itálii v jeho knize “Žebráci, šarlatáni, papežové”.

Společnost raného novověku citlivě reagovala na porušování nepsaných pravidel správného chování, což platilo zvláště pro oblasti manželství a sexuálního života. Z pramenů známe několik tzv. sociálně podmíněných rituálů, v jejichž provedení se odrážely dobové představy o sociálním řádu a správném chování. Jedním z nich bylo *charivari*, zpravidla noční rituál, spočívající v symbolické a občas i fyzické dehonestaci provinilých osob: například pokud byl uzavřen nerovný sňatek mezi lidmi nestejného společenského postavení nebo výrazně rozdílného věku (typicky starší vdovec a mladá žena). V takovém případě mohlo následovat pokřikování a záměrně špatná hudba, házení špíny či výkalů na dům provinilců apod.

Georges de Bruin, *Divadlo světových atlasů* (1594): výjev ze španělské Sevilly zachycuje tři osoby na oslu, hnané před rychtářem a jeho pomocníky. Postiženými jsou mladá žena (natřena medem, což byl tradiční potupný trest), za ní pak její milenec (starý vdovec s parohy a zvonky na hlavě) a kuplířka, která domluvila jejich sňatek. Na nerovný pár házejí lidé v okolí kameny, pokřikují a ukazují potupná gesta.

Francouzská rytina z 18. století paroduje jiný typ společensky nepřijatelného jednání v raném novověku, totiž převahu ženy nad mužem v manželském soužití. Francouzští historikové v této souvislosti dokumentovali potupný rituál, jemuž se v 18. století říkalo *asouade*. Podobně jako *charivari* spočíval v odporné hudební produkci (hrkačky, hrnce apod.), dehonestujících gestech, v parodickém divadelním představení či dokonce v potupné jízdě na oslu, k níž mohl být postižený manžel donucen.

Všechny tyto rituály měly společný jazyk, který se podobal masopustu-karnevalu (hudba, divadlo, zápachy), ale také účel. Tím primárně nebylo zrušení nerovného sňatku nebo náprava vztahů mezi manželi, ale spíše pranýřování nepřijatelného chování a následná katarze v příslušné komunitě. Lidé tím zkrátka dávali najevo, že takové jednání je pro tuto společnost nepřijatelné a nemá se opakovat.

II. ČARODĚJNICKÉ PROCESY

Jsou jedním ze zásadních fenoménů raného novověku. Pojem čarodějnictví byl definován již ve středověku (Saské zrcadlo, inkviziční procesy proti katarům). Masovým fenoménem se však stal teprve v 16. století. Zvláštní „ideovou“ roli při rozšíření procesů sehrál spis dominikánského inkvizitora Heinricha Institoris *Malleus maleficarum* (Kladivo na čarodějnice), vydané poprvé roku 1487 a poté ve 13 dalších edicích do roku 1520 a v dalších 16 vydáních mezi lety 1574 a 1669. Specifikem díla byla nejenom skutečnost, že autor položil neobyčejný důraz na zášť proti ženám, ale především že pojímal čarodějnictví nikoli jako herezi (tj. věc inkvizice), ale spíše jako přestupek sociálního řádu (tj. věc světských soudů). Odpor řady teologů proti takovému výkladu nezabránil v 16. století masovému rozšíření procesů – vedených hlavně světskými tribunály, nikoli inkvizicí – bez ohledu na konfesijní prostředí. Intenzita procesů vrcholila v letech 1560–1630, s menším rozsahem se pak fenomén objevoval až do konce 18. století.

Ke studiu: van Dülmen, Richard: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*. Díl III.: *Náboženství, magie, osvícenství*. Praha 2007.

B 149

MALLEVS
MALEFICARVM
IN TRES DIVISVS
PARTES,

In quibus { Concurrentia ad maleficia,
Maleficiorum effectus,
Remedia aduersus maleficia,

Et modus deniq; procedendi, ac puniendi Maleficos abunde continetur, præcipuè autem omnibus Inquisitoribus, & diuini Verbi Concionatoribus utilis, ac necessarius.

Auctore **IACOBO SPRENGERO**
Ordinis Prædicatorum, olim Inquisitore.

His nunc primùm adiecimus,

M. Bernhadi Basin opusculum de artibus magicis, ac Magorum, maleficijs.

ITEM.

D. Virici Molitoris Constantiensis, de Lamijs & Pythonicis mulieribus Dialogum.

ITEM.

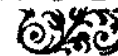
D. Ioannis de Gerson. olim Cancellarij Parisiensis, de probatione Spirituum, libellum.

ITEM.

D. Thomæ Murner ordinis Minorum, libellus de cocontactu.

Omnia summo studio illustrata, & mendis recens vindicata.

Cum Indice Questionum & Rerum memorabilium copioso.

FRANCOVRTI AD MOENVM,
apud Nicolaum Bossæum.
M. D. LXXX.

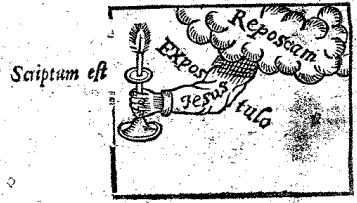

Titulní list z díla jednoho z pronásledovatelů čarodějnic, světícího biskupa v Trevíru Petera Binsfelda, z roku 1591. Rytina obsahuje všechny důležité prvky pojmu čarodějnice: uctívání ďábla jako kněze, vražda kojence, milostná dostaveníčka s ďáblem, létání na sabaty, ovlivňování počasí a působení neúrody (Wetterzauber).

Fenoménu čarodějnictví a magie, což byly v zásadě spojitě nádoby, bylo v 16. a 17. století věnováno hodně pozornosti ze strany teologů, jak ukazuje následující slide s ukázkou několika slavných traktátů o magii a čarodějnictví.

A
Candle in the Dark:
OR,
A TREATISE

Concerning the Nature of
Witches & Witchcraft:
BEING
Advice to Judges, Sheriffs, Justices of the
Peace, and Grand-Jury-men, what to do, be-
fore they passe Sentence on such as are Arraigned
for their Lives, as WITCHES.

Scriptum est
By THOMAS ADY M. A.
LONDON,
Printed for R. I. to be sold by The Newberry at the three Lions in
Cornhill by the Exchange. 1656.

CINQ LIVRES
DE L'IMPOSTV-
RE ET TROMPERIE
DES DIABLES: DES EN-
chantements & for-
celleries:

Pris du Latin de Jean Vovier, medecin du
Duc de Cleves, & fait François
Par Jaques Gréuin de Clermont en Beau-
voisis, medecin à Paris.

A PARIS,
Chez Jaques du Pays, demourant en la Rue saint Iean de La-
tran, à l'enſigne de la Samaritaine.
M. D. LXVII.
AVEC PRIVILEGE DV ROY.

S. HENRICI CORNELII

A GRIPPÆ
AB NETTESHEYM,

De incertitudine & vanitate omnium ſcien-
tiarum & artium liber, lectu plane
jucundus & elegans.

Cum adjecto indice Capitum.

Accedunt duo ejuſdem Auctoris libelli; quo-
rum unus eſt de Nobilitate & præcellentia ſœminci
ſexus, ejuſdemque ſupra virilem eminentia;
Alter de matrimonio ſeu conjugio, le-
ctu etiam jucundiffimi.

LVGDVNI BATAVORVM:
Excudebat SEVERINVS MATTHÆI.
Pro Officinis ABRAHAMI COMMELINI &
DAVIDIS LOPES DE HARO,
cic io c xiiii.

COMPENDIUM
MALEFICARVM.
Ex quo reſanandiſſima in generi humanoſ
opera veniſſita, et ad illa curanda
remedia conſcribitur.
Per Fratrem Franciſcumbatavian Guæſtium Ord. S.
Apoſtolicæ ſedis præſentem compilationem.
In hac autem ſecunda editione ab eodem au-
thore pulcherrimis doctriſis ſubſtitutum,
exemplis auctioribus, et remedijs lo-
copioſius completatum.
His additus eſt Exorcizſmus potentiffimus ad
ſolvendum omne opus diabolicum; nec
non modus curandi febricitantes,
ad Dei gloriam, et homi-
num ſalutem.

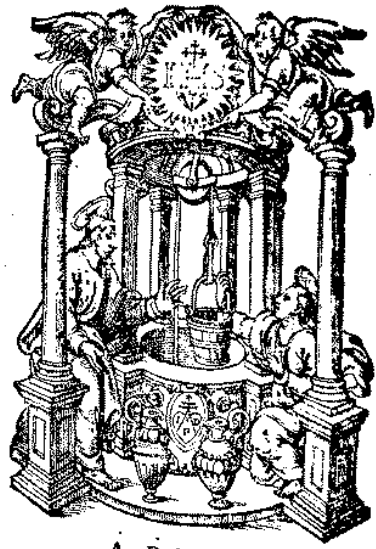
Ex Collegio Ambroſiano typographeo. 1625.

DE LA
DEMONOMANIE
DES SORCIERS.

A MONSEIGNEVR M. CHRE-
ſtoſte de Thou, Cheualier, Seigneur de Cati, premier
Preſident en la Cour de Parlement, & Conſeil-
ler du Roy en ſon privé Conſeil.

Reueu, corrigé, & augmenté d'une grande partie.

P. I. BODIN, ANGEVIN.

A PARIS,
Chez JACQUES DV-PVYS, Libraire juré, à la
Samaritaine.

M. D. LXXXVII,
AVEC PRIVILEGE DV ROY.

Odhaduje se, že v letech 1400–1800 se uskutečnilo asi 70 000 poprav, motivovaných obviněním z čarodějnictví. Z uvedeného čísla spadá celých 40 000 exekucí do oblasti dnešního Německa, velké množství procesů se odehrálo i v okolních regionech (Polsko, vých. Francie, sev. Itálie). Existují značné rozdíly v časovém rozpětí procesů: ve Španělsku a v Nizozemí ustaly již v 16. století, v říši, Švédsku a Polsku až kolem roku 1700.

Hojně diskutovaným tématem byly oběti: zhruba 80 % všech odsouzených tvořily ženy, zpravidla vdovy nebo svobodné dívky. Spíše než na jejich sociálním postavení záleželo na jejich roli a pověsti v místní komunitě. Poměr mezi odsouzenými ženami a muži se mohl výrazně lišit: např. v pařížských procesech z poloviny 17. století bylo žen „jen“ 40–50 % obviněných.

Existují různé interpretace důvodu masových procesů: boj proti pověrám, výraz souboje mezi katolíky a protestanty, součást budování silných konfesijních států a sociální disciplinace vesnických komunit. V případě Salemu v Massachusetts (viz obrázek) se zjistilo, že obvinění pocházeli hlavně z bohatých obchodnických vrstev, zatímco udání podávali vesničané, a to z důvodu obchodní konkurence sousedního města. Celkově nelze hovořit o jednom důvodu, spíše o řadě souvisejících faktorů.

1793
A BRIEF and
NARRATIVE

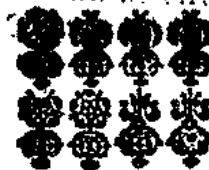
Of some Remarkable Passages Relating to sundry Persons
Afflicted by

Witchcraft,

SALEM VILLAGE

Which happened from the Nineteenth of March, to the
Fifth of April, 1692.

Collected by Deodat Lawson.

Boston, Printed for Benjamin Harris and are to be Sold at his
Shop, over-against the Old-Meeting-House. 1692.

Studijní texty k problematice čarodějnictví (soubor „Carodejnice“):

Lisa DiCaprio – Merry E. Wiesner, *Lives and voices. Sources in european womens history*. 2001, s. 224–234.

Otázky:

Text 1: Heinrich Krämer (Institoris), Kladivo na čarodějnice:

Jaké jsou důvody toho, že je mezi čaroději a čarodějnicemi více žen?

Jaké aspekty charakteru ženy autoři uvádějí?

Jaká je typologie čarodějnic?

Jaké jsou aktivity čarodějnic?

Text 2-3: Pamflety na čarodějnice (Strasbourg 1583, Skotsko 1591):

Jaké jsou aktivity čarodějnic, resp. co lze označit za čarodějnictví?

Z jakých sociálních vrstev pocházely obviněné ženy?

Čím dalším se vyznačovaly ženy-čarodějnice?

Text 4: Proces se Suzanne Gaudry, Rieux (Francie) 1652:

O jakou ženu se jednalo?

Jaký byl charakter otázek výslechu? Na co se tematicky soustředily?

III. PROMĚNA POSTAVENÍ ŽENY

Obecně lze konstatovat, že postavení žen v raném novověku se poněkud zlepšilo v tom ohledu, že ženy začaly pronikat do oblastí, jež jim dříve byly zapovězeny. Hodně však záleželo na prostředí, v němž se ženy pohybovaly a které o nich referovalo:

V mravokárné literatuře a spisech církevních představitelů zůstala žena – s výjimkou Panny Marie a genderového typu světice – i v raném novověku nebezpečnou osobou se sklony k neřestnému jednání (žena jako šelma, ďáblův pomocník apod.), a také bytostí rozhodně podřízenou pravomoci muže – ať už otce, nebo manžela. Protokoly biskupských konzistoří dokládají celou řadu případů, kdy docházelo k fyzickému trestání žen ze strany mužů, kteří v těchto věcech zůstali ženám nadřazení. Žena (tj. manželka a nezletilá dívka, nikoli vdova) stála v podřízeném postavení také v oblasti ekonomické a právní: muž za ni odpovídá, zastupuje ji při soudním jednání (žena např. nesmí vystupovat v roli svědka). Bylo samozřejmě nemyslitelné, aby se žena jakkoli (oficiálně) podílela na politické moci.

Na druhé straně ženy hrály významnou úlohu v ekonomice měšťanských domácností, za nepřítomnosti manžela mohly pomáhat v obchodě, jako vdovy vést řemeslnou dílnu; šlechtičny v době nepřítomnosti muže spravovaly hospodářství, řídily dvory a celý provoz domácnosti. Manželky nejvýše postavených aristokratů se mohly účastnit neformálních společenských schůzek (např. v salonech, zakládaných od 16. století) a na nich nepřímo, ale výrazně ovlivňovat politiku státu. Dochovaná manželská korespondence šlechticů dokládá nejenom tento aspekt, ale také často fakticky rovnocenné postavení ženy a muže v aristokratické domácnosti. Existovaly velké regionální a sociální rozdíly v majetkových právech žen: ve městech se určitě lepšilo jejich postavení (zabezpečení věnem, právo na většinu majetku po zemřelém manželovi, postupně lepší možnosti pro svobodné dívky).

Ženy hrály velice důležitou úlohu v otázkách náboženské reformy, ať už v roli „reformátorek“ (zejména v Německu), zbožných vizionářek (sv. Tereza z Ávily, Maríia de Agreda aj.) a významných osobností duchovního života (zakladatelky klášterů), anebo v oblasti charitativní péče (zakládání zbožných a vzdělávacích nadací) a pěstování zbožnosti (členství v náboženských bratrstvech).

Doporučeno ke studiu:

Garin, Eugenio (ed.): *Renesanční člověk a jeho svět*. Praha 2003